

การใช้เหตุผลในพุทธปรัชญาเถรวาท

รศ.สุเชาว์ พลอยชุม

อาจารย์ประจำหลักสูตร สาขาวิชาพุทธศาสนศึกษา
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนาถือว่าเหตุผลหรือการใช้เหตุผล ก็คือ การคิดไปตามประสบการณ์เท่าที่แต่ละคน ได้เคยประสบมาในชีวิตของตน เพื่อหาความรู้หรือ ทำความเข้าใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยนำเอาข้อมูล จากประสบการณ์ของตนเองมาเชื่อมโยงกันแล้วก็ ถอดความหรือตีความออกมาเป็นความรู้ หรือความ เข้าใจในเรื่องนั้นๆ เพราะฉะนั้น เหตุผลจึงใช้ได้หรือ ประยุกต์ได้กับเรื่องที่เป็นข้อเท็จจริงที่มนุษย์เคยมี ประสบการณ์หรือรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสเท่านั้น สิ่งทีนอกเหนือประสบการณ์ของตน มนุษย์จึงไม่ อาจจะใช้เหตุผลเพื่อที่จะรู้หรือเข้าใจความจริงนั้นได้ ดัง ที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า อดกภาวจโร คือ ความจริง (ปรมาตตสัจจะ) มิใช่วิสัยของการคิดหรือว่าความ จริงเป็นที่คิดเอาไม่ได้ เหตุผลจึงต้องเป็นการคิดที่ สอดคล้องกับข้อเท็จจริงขั้นสมมติ (สมมติสัจจะ) และ สอดคล้องกับหลักการหรือความเป็นจริง (ปรมาตต สัจจะ) จึงจะเรียกว่าเป็นการคิดที่มีเหตุผล หรือเป็น เรื่องที่มีเหตุผล แต่พระพุทธศาสนาถือว่า เพียงเหตุผล คือความสอดคล้องเชิงหลักการเท่านั้นยังไม่เพียงพอ ต้องมีเหตุผลคือความสอดคล้องเชิงคุณค่ามาประกอบ ด้วย จึงจะถือว่ามีความเหตุผลครบถ้วนที่ควรเชื่อถือหรือ ควรปฏิบัติได้

ความนำ

ในปัจจุบัน คำว่า เหตุผล ดูจะเป็นเรื่องธรรมดา

สามัญสำหรับคนทั่วไป ใครๆ ก็คุ้นเคยกับคำว่า เหตุผล และใช้คำว่าเหตุกันอย่างฟุ่มเฟือยเกือบทุก เรื่องจนไม่แน่ใจว่าผู้ที่ใช้คำว่าเหตุผลนั้นเข้าใจ ความหมายของคำว่าเหตุผลอย่างไร เข้าใจตรงกัน หรือไม่ ตามที่กล่าวมานี้อาจเรียกได้ว่าเป็นเหตุผล ระดับชาวบ้าน แต่ในอีกระดับหนึ่ง คือเหตุผลระดับ วิชาการ ซึ่งเราจะพิจารณาและอภิปรายกันใน บทความนี้ ในความหมายทั่วไป เหตุผลคืออะไร? เราจะยังไม่อภิปรายกันในตอนนี้ เพราะจะทำให้ ข้อความยืดเยื้อมากเกินไป แต่จะปล่อยให้ความหมาย ของสิ่งที่เราเรียกกันว่าเหตุผลนั้นคลี่คลายตัวเอง ออกมาในเนื้อหาของเรื่องที่เราจะอภิปรายกันเป็น ลำดับไป ประเด็นสำคัญที่เราต้องการจะพิจารณา และอภิปรายกันในบทความนี้คือ ความหมายของ เหตุผลที่ปรากฏในคำสอนของพระพุทธศาสนา เรา มักจะได้ยินหรือพูดกันเสมอว่าพระพุทธศาสนาเป็น คำสอนที่มีเหตุผลหรือประกอบด้วยเหตุผล หรือ บางทีก็กล่าวว่าพระพุทธศาสนาสอนอย่างมีเหตุผล ฉะนั้นประเด็นที่เราจะพิจารณากันในที่นี้ก็คือ เหตุผล ตามนัยของพระพุทธศาสนานั้นคืออะไร? มีความ หมายต่างจากเหตุผลตามที่เข้าใจกันทั่วไปอย่างไร? พระพุทธศาสนาใช้เหตุผลในกรณีใด หรืออย่างไร? พระพุทธศาสนาให้คุณค่าแก่เหตุผลเพียงไร? และ เหตุผลนั้นใช้ได้แค่ไหน เพียงไร? หรือว่ามีขอบเขต แค่นี้?

เมื่อเราได้อภิปรายกันในประเด็นต่างๆ ดังกล่าวเหล่านี้แล้ว เราก็คงจะเห็นได้เองว่า เหตุผลตามนัยทางพระพุทธศาสนานั้นคืออะไร แตกต่างจากเหตุผลตามความหมายที่เข้าใจกันหรือตามที่ใช้เรียกกันทั่วไปอย่างไร ข้อมูลหรือคำสอนที่เราจะนำมาพิจารณากันในที่นี้ จะเลือกเอาที่เป็นพุทธพจน์คือคำสอนจากพระโอษฐ์ของพุทธเจ้า และคำสอนของพระสาวกบางองค์เป็นหลัก พอเป็นตัวอย่าง เนื่องจากคำสอนในลักษณะนี้มีจำนวนมาก ไม่อาจนำมากล่าวได้หมดเท่าที่เวลาและเนื้อที่จำกัดในบทความนี้

คำสอนที่แสดงการใช้เหตุผล

1. ในอัสสลายนสูตร พระพุทธเจ้าได้ทรงสนทนากับอัสสลายนมาณพเรื่องวรรณะพราหมณ์ อัสสลายได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่าพราหมณ์เท่านั้นเป็นวรรณะประเสริฐ วรรณะอื่นเลว พราหมณ์เท่านั้นเป็นวรรณะขาว วรรณะอื่นดำ พราหมณ์เท่านั้นย่อมบริสุทธิ์คนมิใช่พราหมณ์ไม่บริสุทธิ์ พราหมณ์เท่านั้นเป็นบุตรพรหม เป็นโอรสพรหม เกิดแก่ปากพรหม เกิดแต่พรหม พรหมนิรมิตเป็นทายาทของพรหม ในเรื่องนี้ พระโคตมจะว่าอย่างไร

พระพุทธองค์ตรัสว่า เป็นที่เห็นกันอยู่ว่านางพราหมณ์ของพวกพราหมณ์ก็มีระดู มีครรภ์ คลอดบุตร ให้บุตรดีมีนม พราหมณ์ทั้งหลายก็เกิดทางช่องคลอดเหมือนกัน ทำไมจึงกล่าวว่าพราหมณ์เท่านั้นเป็นวรรณะประเสริฐ ฯลฯ เกิดแก่ปากของพรหม เกิดแต่พรหม พรหมนิรมิต เป็นทายาทของพรหม (ม.ม. 13/616/560)

2. อัสสลายนมาณพ ก็ยังคงกล่าวยืนยันเหมือนเดิม พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า ท่านก็ได้ยินมาแล้ว ไม่ใช่หรือว่า ในแคว้นโยนก ในแคว้นกัมโพช และปัจฉิมตชนบทอื่น ๆ มีเพียง 2 วรรณะเท่านั้น คือเจ้าและทาส เป็นเจ้าแล้วกลับไปเป็นทาสก็มี เป็นทาส

แล้วกลับไปเป็นเจ้าก็มี (ม.ม. 13/617/560)

3. อัสสลายนมาณพก็ยังคงกล่าวยืนยันเหมือนเดิม พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า ไฟที่เกิดจากไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทร์ ที่คนเกิดในสกุลกษัตริย์ ในสกุลพราหมณ์ ในสกุลเจ้าเอาไม้เหล่านั้นมาสีกันจนเกิดไฟขึ้นเท่านั้นหรือ จึงเป็นไฟที่มีเปลว มีสี มีแสงสว่าง และทำหน้าที่ของไฟได้ ส่วนไฟที่เกิดจากไม้รางสุนัข ไม้รางสุกร ไม้รางย้อมผ้า ไม้ละหุง ที่คนในสกุลจันทาล ในสกุลพราหมณ์ ในสกุลจักสาน ในสกุลช่างรถ ในสกุลเก็บหยากเยื่อเอาไม้เหล่านั้นมาสีกันจนเกิดไฟขึ้นนั้น เป็นไฟที่ไม่มีเปลว ไม่มีสี ไม่มีแสงสว่าง และทำหน้าที่ของไฟไม่ได้หรือ (ม.ม. 13/622/565)

4. อัสสลายนมาณพก็ยังคงกล่าวยืนยันเหมือนเดิม พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า บุตรที่เกิดจากชัตติยกุมารกับนางพราหมณ์ ก็กล่าวได้ว่าเป็นกษัตริย์บ้าง เป็นพราหมณ์บ้าง ใช่หรือไม่ อัสสลายมาณพก็ยอมรับว่าใช่ บุตรที่เกิดจากพราหมณ์กุมารกับนางกษัตริย์ก็กล่าวได้ว่าเป็นกษัตริย์บ้าง เป็นพราหมณ์บ้าง ใช่หรือไม่ อัสสลายนมาณพก็ยอมรับว่าใช่ (ม.ม. 13/623-624/567)

จากคำสนทนาระหว่างพระพุทธองค์กับอัสสลายนมาณพดังกล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่า วิธีที่พระพุทธองค์ทรงโต้แย้งลัทธิหรือความเชื่อของพราหมณ์เรื่องวรรณะนั้นทรงโต้แย้งด้วยวิธีนำข้อเท็จจริงที่เห็น ๆ กันอยู่มาแสดงให้เห็นคู่สนทนาพิจารณาเพื่อให้เขาเห็นหรือเข้าใจเอาเองว่า ลัทธิหรือความเชื่อของตนนั้นสอดคล้องหรือขัดแย้งกับข้อเท็จจริงอย่างไร โดยที่พระพุทธองค์ไม่ได้ทรงสรุปหรือตำหนิว่าลัทธิหรือความเชื่อของเขาผิดหรือเลวอย่างไร

วิธีการของพระพุทธองค์ดังกล่าวนี้เรียกได้ว่าเป็นการแสดงข้อเท็จจริงให้คู่สนทนาเกิดความรู้หรือเกิดความเข้าใจในความคิดของตนเองว่าผิดหรือถูกอย่างไรด้วยตัวเขาเอง พระพุทธองค์เป็นเพียงนำ

เสนอข้อเท็จจริงหรือหลักฐานให้เขาพิจารณาเท่านั้น ซึ่งอาจเรียกได้ว่าทรงแสดงเหตุผลให้เขานำไปตรวจสอบความคิดเห็นของตนเองว่าผิดหรือถูกอย่างไร วิธีการเช่นนี้หากจะเรียกว่าเป็นการใช้เหตุผลก็คงเป็นเหตุผลเชิงข้อเท็จจริง หรือเหตุผลเชิงประจักษ์

5. ในเอสการีสสูตร พระพุทธองค์ทรงสนทนากับเอสการีพราหมณ์ เรื่องวรรณะเช่นกัน เอสการีพราหมณ์กราบทูลว่า พราหมณ์บัญญัติทรัพย์ 4 ประการคือ ทรัพย์ของพราหมณ์คือการเที่ยวไปเพื่อศึกษา พราหมณ์ดูหมิ่นทรัพย์คือการเที่ยวไปเพื่อศึกษา ชื่อว่าทำผิดหน้าที่ ทรัพย์ของกษัตริย์คือแหล่งธนู ถ้ากษัตริย์ดูหมิ่นทรัพย์คือแหล่งธนู ชื่อว่าทำผิดหน้าที่ ทรัพย์ของแพศย์คือกสิกรรมและโครักขกรรม ถ้าแพศย์ดูหมิ่นทรัพย์คือกสิกรรมและโครักขกรรม ชื่อว่าทำผิดหน้าที่ ทรัพย์ของศูทรคือเคียวและไม้คาน ถ้าศูทรดูหมิ่นทรัพย์คือเคียวและไม้คาน ชื่อว่าทำผิดหน้าที่ ในเรื่องนี้พระโคตมจะว่าอย่างไร พระพุทธองค์ตรัสว่า โลกทั้งปวงอนุญาตให้พราหมณ์บัญญัติทรัพย์ 4 ประการนี้หรือ เอสการีพราหมณ์ก็ยอมรับว่า ไม่ได้อนุญาต

6. พระพุทธองค์ตรัสถามเขาว่า พราหมณ์เท่านั้นหรือที่สามารถเจริญเมตตาจิตอันไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนได้ ส่วนกษัตริย์ แพศย์ ศูทร ไม่สามารถเจริญได้หรือ? เอสการีพราหมณ์ก็ยอมรับว่าไม่เป็นเช่นนั้น. (คือทุกคนสามารถเจริญได้)

7. พระพุทธองค์ตรัสถามเขาต่อไปว่า พราหมณ์เท่านั้นหรือที่สามารถถือเอาเครื่องสัตว์สำหรับอาบน้ำไปยังแม่น้ำแล้วชำระละอองธุลี ส่วนกษัตริย์ แพศย์ ศูทร ไม่สามารถทำได้หรือ? เอสการีพราหมณ์ก็ยอมรับว่า ไม่ได้เป็นเช่นนั้น (คือทุกคนสามารถทำได้) (ม.ม. 13/666-8/615)

8. ในเทคนาสสูตร นายบ้านชื่ออสิพันธบุตรได้ทูลถามพระพุทธองค์ว่า ทำไมพระองค์จึงทรงแสดงธรรม

โดยเคารพแก่คนบางพวก ไม่ทรงแสดงธรรมโดยเคารพแก่คนบางพวก พระพุทธองค์ได้ตรัสกับเขาว่า มีนาอยู่ 3 ชนิด คือ นาดิ นานาปานกลาง นาลาว เมื่อชาวนาต้องการจะหว่านพืช จะหว่านในนาชนิดใดก่อน อสิพันธบุตรก็กราบทูลว่า ชาวนาก็พึงหว่านพืชในนาดีก่อน แล้วจึงหว่านในนาปานกลาง แล้วจึงหว่านในนาเลว

พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ฉันทักก็ฉันทันนั้น ทรงแสดงธรรมแก่ภิกษุภิกษุณีก่อน เพราะเปรียบเสมือนนาดี ทรงแสดงธรรมแก่อุบาสกอุบาสิกาในลำดับต่อมา เพราะเปรียบเสมือนนาปานกลาง ทรงแสดงธรรมแก่อัญญเดียรัจฉานสมณพราหมณ์และปริพาชกในลำดับที่สุด เพราะเปรียบเสมือนนาเลว

9. พระพุทธองค์ได้ตรัสกับอสิพันธบุตรต่อไปว่า มีกระออม 3 ใบ ใบหนึ่งไม่มีรูที่น้ำซึมไหลออกได้ ใบหนึ่งไม่มีรูแต่น้ำซึมไหลออกได้ ใบหนึ่งมีรู น้ำซึมไหลออกได้ คนที่ต้องการจะใส่น้ำในกระออมจะพึงใส่น้ำในกระออมใบไหนก่อน? อสิพันธบุตรก็ตอบว่า พึงใส่น้ำในกระออมที่มีรูที่น้ำซึมไหลออกไม่ได้ก่อน แล้วจึงใส่น้ำในกระออมที่ไม่มีรูแต่น้ำซึมไหลออกได้ แล้วจึงใส่บ้างไม่ใส่น้ำในกระออมที่มีรู น้ำซึมไหลออกได้. (ส. สฬา. 18/603-606/387) ใน 5 ประเด็นนี้ (ข้อ 5-9) ก็เห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงนำข้อเท็จจริงหรือปรากฏการณ์เท่าที่รู้ๆ เห็นๆ กันอยู่ มาแสดงให้เห็นคุณชนาได้พิจารณาว่าจริงหรือไม่ และเมื่อนำมาเทียบเคียงกับความคิดของตนแล้ว ก็จะทำให้เขาเข้าใจได้เองว่าความคิดของตนผิดหรือถูกอย่างไร จึงเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ไม่ทรงสรุปเองว่า ความคิดของเขาเหล่านั้นผิดหรือถูก แต่ทรงปล่อยให้เป็นหน้าที่ของเจ้าของความคิดนั้นๆ เอง พิจารณาตัดสินด้วยตนเองบนพื้นฐานของข้อเท็จจริงหรือเหตุผลที่ทรงนำมาเสนอให้พิจารณา

วิธีการหรือเหตุผลที่พระพุทธองค์ทรงนำมาใช้ ใน 5 ประเด็นนี้ (ข้อ 5-9) ก็จัดอยู่ในประเภทเหตุผล

เชิงข้อเท็จจริงเหมือนกัน แต่อาจจะเป็นข้อเท็จจริงที่ไกลตัวหรือไม่ได้เกิดขึ้นกับคู่สนทนาโดยตรงทุกเรื่อง แต่ก็ยังเป็นข้อเท็จจริงหรือปรากฏการณ์ที่รู้ๆ เห็นๆ กันอยู่ทั่วไป เมื่อพูดถึงเรื่องเหล่านี้ทุกคนก็สามารถเข้าใจได้ทันที และเข้าใจได้ตรงกัน

10. ในจุฬาสัจจกสูตร สัจจนิกคนธได้มาทูลถามปัญหากับพระพุทธองค์เรื่องตัวตน เขากราบทูลพระพุทธองค์ว่า พืชพันธุ์ไม้ทั้งหลายย่อมอาศัยแผ่นดิน มนุษย์ทั้งหลายก็ย่อมอาศัยแผ่นดิน จึงเจริญงอกงามและกระทำการต่างๆ ได้ฉันท บุคคลมีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ขันธ 5) เป็นตัวตน จึงเสวยผลบุญผลบาปได้ ก็ฉันทัน

พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า ท่านกล่าวว่ารูป เป็นตัวตนของเรา ใช่หรือไม่ เขาตอบรับว่า ใช่

พระพุทธองค์ตรัสว่า พระราชามหากษัตริย์ เช่น พระเจ้าโกศล และพระเจ้าอชาตศัตรู ย่อมมีอำนาจฆ่าคนที่ควรฆ่า รับผิดชอบต่อคนที่ควรรับผิดชอบต่อคนที่ไม่ควรเนรเทศได้ ใช่หรือไม่ สัจจนิกยอมรับว่า ใช่

พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ที่ท่านกล่าวว่ารูปเป็นตัวตนของเรา ท่านมีอำนาจในรูปนั้นสั่งรูปนั้นว่า รูปของเราจงเป็นอย่างนี้ อย่าเป็นอย่างนั้น ได้หรือไม่? สัจจนิกไม่ตอบ พระพุทธองค์ทรงถามซ้ำอยู่ถึง 3 ครั้ง เขาจึงตอบว่า ขอนี้ไม่เป็นอย่างนั้น (คือเราสั่งรูปให้เป็นอย่างนี้ อย่างนั้นไม่ได้)

พระพุทธองค์จึงตรัสว่า คำหลังกับคำก่อน หรือคำก่อนกับคำหลังของท่านไม่ตรงกัน (หรือไม่สอดคล้องกัน) (ม.ม. 12/396-398/425)

ในอุปาลิวาหสูตร พระพุทธองค์ทรงสนทนากับอุบาลีคฤหบดี ศิษย์ของนิครนถ์นาฏบุตรเรื่องกายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ซึ่งนิครนถ์เรียกว่า ทัณทะ อุบาลีได้กราบทูลพระพุทธองค์ว่าตามลัทธิของนิครนถ์นั้น กายทัณทะเท่านั้นมีโทษมาก วจีทัณทะ มโนทัณทะ หามีโทษมากเหมือนกายทัณทะไม่

พระพุทธองค์ตรัสว่า นิครนถ์ที่ป่วยมีทุกข์แล้วตายลง นิครนถ์นาฏบุตรบัญญัติว่า เขาจะไปเกิดที่ไหน? อุบาลีทูลตอบว่า ไปเกิดเป็นเทวดาประเภทมโนสัตว์ เพราะเขามีจิตใจเกาะเกี่ยวอยู่กับเทวดาประเภทนั้น

พระพุทธองค์ตรัสว่า ท่านจงคิดให้ดีเมื่อท่านคิดดีแล้วก็เห็นว่า คำหลังกับคำก่อน หรือคำก่อนกับคำหลังของท่านไม่ตรงกัน (หรือไม่สอดคล้องกัน) แต่อุบาลีก็ยังยืนยันคำเดิม

พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า นิครนถ์ผู้สำรวมด้วยกายสังวร 4 แล้วเดินไปเหยียบสัตว์เล็กสัตว์น้อยตายเป็นอันมาก นิครนถ์นาฏบุตรบัญญัติว่า เขาผู้นั้นจะได้รับวิบากอะไร อุบาลีตอบว่า นิครนถ์นาฏบุตรบัญญัติว่า กรรมที่ทำโดยมิได้มีความตั้งใจไม่มีโทษมาก

พระพุทธองค์ตรัสถามว่า ถ้าทำด้วยความตั้งใจ มีโทษมากใช่หรือไม่ อุบาลีตอบว่าใช่ จึงตรัสถามต่อไปว่า แล้วความตั้งใจนั้นจัดอยู่ในทัณทะประเภทใด อุบาลีตอบว่า จัดอยู่ในทัณทะประเภทมโนทัณทะ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า คำหลังกับคำต้น หรือคำต้นกับคำหลัง ของท่านไม่ตรงกัน แต่อุบาลีก็ยังยืนยันคำเดิม

พระพุทธองค์จึงตรัสต่อไปว่า มีคนๆ หนึ่งกล่าวว่า เราจะฆ่าคนในเมืองนาลันทานี้ให้หมดในชั่วเวลาครู่เดียว ท่านคิดว่าคนๆ นั้นสามารถทำได้หรือไม่? อุบาลีก็ตอบว่า ทำไม่ได้ จึงตรัสต่อไปว่า สมณะหรือพราหมณ์ผู้มีฤทธิทางใจ สามารถทำให้เมืองนาลันทาเป็นถ้ำถ้ำไปด้วยใจคิดประทุษร้ายเพียงครั้งเดียวได้หรือไม่? อุบาลีก็ยอมรับว่า ได้

พระพุทธองค์จึงตรัสว่า คำหลังกับคำก่อน หรือคำก่อนกับคำหลังของท่านไม่ตรงกัน เป็นครั้งที่ 3 (ม.ม. 13/69-70/61)

ในคำสนทนากับสัจจนิกและอุบาลีตามที่ยกมาเป็นตัวอย่างข้างต้นนี้ วิธีโต้แย้งหรือการแสดงผลที่พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เห็นคู่สนทนาพิจารณาเพื่อให้เขา

ตัดสินใจด้วยตนเองว่าความคิดของตนผิดหรือถูกก็คือ ความไม่ตรงกันหรือความไม่สอดคล้องกันของคำพูดของเขาเอง ที่ตรัสว่าคำหลังกับคำก่อน หรือคำต้นกับคำหลังไม่ตรงกัน พูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ คำพูดของเขาแย้งกันเอง คือคำหลังแย้งกับคำต้น หรือว่าคำต้นแย้งกับคำหลัง

ในประเด็นนี้ เท่ากับพระพุทธองค์ทรงชี้ให้เห็นว่า ความไม่สอดคล้องกันของคำพูด ในเรื่องนั้นๆ นั้นเองที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่เขาพูดหรือสิ่งที่เขาคิดนั้นไม่ถูกต้อง หากกล่าวในทางกลับกันก็คือความสอดคล้องกันของทุกคำพูดในเรื่องนั้นๆ นั้นเอง ที่แสดงให้เห็นว่าสิ่งที่เขาพูดนั้นถูกต้อง ความสอดคล้องกันของคำพูดดังกล่าวนี้อาจเรียกว่า ความสอดคล้องกันของความคิดก็ได้ เพราะต้องคิดก่อนแล้วจึงพูดออกมา คำพูดเป็นเพียงสิ่งแสดงออกของความคิดเท่านั้น แม้พระพุทธองค์เองก็ยังทรงเตือนคู่สนทนาว่า คิดให้ดีๆ เสียก่อนแล้วค่อยพูด เพราะฉะนั้น ตามนัยนี้จึงกล่าวได้ว่า พระพุทธองค์ทรงถือว่า ความสอดคล้องกันทางความคิด ซึ่งแสดงออกมาเป็นคำพูดนั้น เป็นลักษณะหนึ่งของเหตุผลที่จะแสดงหรือยืนยันความถูกต้องของสิ่งที่พูด หรือของเรื่องนั้นๆ วิธีนี้อาจเรียกได้ว่าพระพุทธองค์ทรงใช้เหตุผลเชิงความสอดคล้องในการแสดงความจริงหรือความถูกต้องของเรื่องนั้นๆ

อันที่จริง เหตุผลเชิงความสอดคล้องนี้ ก็ใช้กับเหตุผลเชิงข้อเท็จจริงได้ด้วย แต่เหตุผลเชิงความสอดคล้องมีความหมายที่ครอบคลุมหรือกว้างมากกว่าเหตุผลเชิงข้อเท็จจริง เพราะเหตุผลเชิงข้อเท็จจริงนั้น มีความหมายจำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องข้อเท็จจริงทางวัตถุ ข้อเท็จจริงในประสบการณ์ของคนทั่วไปเท่านั้น แต่เหตุผลเชิงความสอดคล้องนั้น อาจจะเป็นความสอดคล้องหรือไม่สอดคล้องระหว่างความคิดกับข้อเท็จจริงก็ได้ เช่น เรื่องพระเจ้าโกศล

หรือพระเจ้าอชาตศัตรู มีอำนาจสั่งฆ่าคนหรือริบทรัพย์ของใครก็ได้ แต่คนเราไม่มีอำนาจสั่งให้รูปเป็นอย่างโน้นอย่างนั้นได้ และอาจจะเป็นความสอดคล้องหรือไม่สอดคล้องในเชิงหลักการก็ได้ เช่น เรื่องกายทัณฑะมีผลมากกว่ามโนทัณฑะของพวกนิครนถ์ที่พระพุทธองค์ทรงยกตัวอย่างนิครนถ์ที่ประพฤติดังวรหรือบำเพ็ญตบะจนเจ็บป่วยเป็นทุกข์ตายลงแล้วจะไปเกิดเป็นอะไร ได้รับคำตอบว่า จะไปเกิดเป็นเทวดาด้วยอำนาจของมโนทัณฑ์คือความเกาะเกี่ยวของจิต อันแสดงให้เห็นว่า คำต้นกับคำหลังไม่สอดคล้องกัน เป็นต้น

ฉะนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า เหตุผลเชิงข้อเท็จจริง กับเหตุผลเชิงความสอดคล้อง ตามนัยของคำสอนในพระพุทธศาสนานั้น โดยสาระหรือความหมายแล้ว เป็นหลักการเดียวกันคือ ถือเอาความสอดคล้องหรือความตรงกันเป็นหลักนั่นเอง กล่าวคือความเป็นจริงหรือความถูกต้องนั้น ต้องมีความสอดคล้องในทางใดทางหนึ่ง ได้แก่

- ความสอดคล้องระหว่างความคิดกับข้อเท็จจริงก็ได้
- ความสอดคล้องระหว่างความคิดกับหลักการก็ได้
- ความสอดคล้องระหว่างความคิดกับความคิดก็ได้

และที่สำคัญที่สุดก็คือ

- ความสอดคล้องระหว่างความคิดกับความเป็นจริงหรือสภาวะธรรม (ปรมัตถสัจจะ) ซึ่งถือว่าเป็นหลักการสูงสุดในพระพุทธศาสนา

11. ในเกสปุตติสูตรหรือกาลามสูตร พระพุทธองค์ทรงแนะชาวบ้านกาลามะในเรื่องที่ควรเชื่อหรือไม่ควรเชื่อ ว่า ไม่ควรเชื่อโดยอาการ 10 อย่างคือ

อย่าเชื่อเพราะฟังตามๆ กันมา

อย่าเชื่อเพราะถือปฏิบัติสืบๆ กันมา

อย่าเชื่อเพราะได้ยินเขาว่าอย่างนั้นอย่างนี้

อย่าเชื่อเพราะอ้างตำรา

อย่าเชื่อเพราะนึกเอาเอา

อย่าเชื่อเพราะคาดคะเนเอา

อย่าเชื่อเพราะคิดเอาตามอาการ

อย่าเชื่อเพราะชอบใจว่าตรงกับความเห็นของตน

อย่าเชื่อเพราะผู้พูดน่าเชื่อถือ

อย่าเชื่อเพราะนับถือว่าเป็นครูของเรา

แล้วทรงแนะนำให้ชาวกาลามะพิจารณาเรื่องนั้นๆ ให้รู้ด้วยตนเอง โดยพิจารณาว่าเรื่องนั้นๆ เมื่อใคร ประพฤติให้เต็มที่แล้วไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์ เป็น ทุกข์ ก็ควรละเรื่องเหล่านั้นเสีย (คืออย่าเชื่อ) แต่ถ้า เรื่องนั้นๆ เมื่อใครประพฤติให้เต็มที่แล้ว เป็นไปเพื่อ ประโยชน์ เป็นสุข ก็ควรรับเรื่องเหล่านั้น (คือควร เชื่อ) (อง.ติก. 20/505/241)

พุทธพจน์ในพระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงแนะ เกี่ยวกับสิ่งที่ควรเชื่อและไม่ควรเชื่อ ว่าไม่ควรเชื่อไป ตามเรื่องราวเท่าที่ฟังๆ หรือสักแต่ว่าคิดๆ เอาเท่าไร นั้น แต่ควรตรวจสอบเรื่องนั้นๆ ให้รู้ประจักษ์ด้วย ตนเองว่าในเรื่องนั้นๆ มีผลในเชิงปฏิบัติเป็นอย่างไร ถ้ามีผลในเชิงปฏิบัติไปในทางดี มีประโยชน์ และ เป็นสุขไปยาวนาน ก็ควรเชื่อได้ ถ้ามีผลในเชิงปฏิบัติ ไปในทางไม่ดี ไม่มีประโยชน์และเป็นทุกข์ไปยาวนาน ก็ไม่ควรเชื่อ

พุทธพจน์ในพระสูตรนี้ อาจถือได้ว่าเป็นคำสอน เกี่ยวกับเรื่องเหตุผลอีกลักษณะหนึ่งซึ่งอาจเรียกว่า เหตุผลเชิงตรวจสอบ หรือเหตุผลเชิงคุณค่า เพื่อ ประกอบการพิจารณาตัดสินว่า สิ่งใดควรเชื่อ หรือ ไม่ควรเชื่อ และพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ยังแสดงให้เห็น อีกว่าความมีเหตุผลนั้น ลำพังการคิดพิจารณาหรือ การใช้ความคิดล้วนๆ ที่เรียกว่า ตักกะ นยะ อาการ ปริวิตกกะ และทัญญูนิชฌานักขันตนั้น ยังไม่เพียงพอ ทรงแนะว่าควรได้ตรวจสอบกระบวนการนำไป

ปฏิบัติและผลที่ตามมาด้วย จึงจะเรียกว่ามีเหตุผล เพียงพอที่จะรับหรือปฏิเสธในเรื่องนั้นๆ

12. ในพระสูตรเดียวกันนี้ (กาลามสูตร) พระพุทธองค์ยังได้ทรงแนะวิธีคิดที่จะทำให้ผู้ ทำความดีมีความอ่อนใจ หรือมีความมั่นใจในการทำ ความดีของตน 4 ข้อด้วยกันคือ

1. ถ้าโลกหน้ามีจริง ผลการทำความดีทำชั่วมีจริง เราทำความดี เมื่อตายไป เราก็ก็นั่นในสุคติโลก สวรรค์แน่นอน

2. ถ้าโลกหน้าไม่มีจริง ผลการทำความดีทำชั่วไม่มีจริง เราไม่ทำกรรมทำเวรอะไร เราก็ก็นั่น เป็นสุขอยู่ใน ขาตินี้

3. ถ้าการทำบาปเป็นบาปจริง เราไม่ทำบาปกับ ใคร โฉนความทุกข์จะมีแต่สำหรับผู้ไม่ทำบาป

4. ถ้าการทำบาปไม่เป็นบาปจริง เรา (ซึ่งทำ แต่ความดีไม่ทำบาป) ก็บริสุทธิ์ทั้ง 2 ส่วน. (อ. ติก. 20/505/247)

พุทธพจน์ดังกล่าวนี้ กล่าวได้ว่าเป็นวิธีคิดหาเหตุ ผลอีกลักษณะหนึ่ง คือหาเหตุผลหรือข้อสนับสนุน การทำความดีไม่ทำชั่วว่า เป็นสิ่งที่ควรทำหรือเป็นการ กระทำที่มีคุณค่าต่อชีวิต คือเป็นการกระทำที่ให้ผลดี หรือความสุขแก่ชีวิต โดยการเทียบเคียงกันระหว่าง การทำดีกับการทำชั่วว่าสิ่งใดให้ผลดีแก่ชีวิตมากกว่ากัน และเมื่อเทียบเคียงกันแล้ว ก็พบว่าการทำดีให้ ผลดีแก่ชีวิตมากกว่าการทำชั่ว ฉะนั้น วิธีคิดแบบนี้ อาจได้เรียกว่า เหตุผลเชิงเทียบเคียง หรือเหตุผล เชิงคุณค่า

13. อนุমানสูตร ซึ่งเป็นคำสอนของพระมหา โมคคัลลานะ ได้แนะวิธีคิดที่จะนำไปสู่การเว้นการทำ ชั่ว และกระทำความดีว่า ภิกษุพึงเทียบเคียงตนด้วย ตนว่า คนที่มีความปรารถนาลามก ลุ่มานางแห่งความ ปรารถนาลามก หากเป็นที่รักใคร่พอใจของเราไม่ ก็ หากเราจะพึงเป็นคนมีความปรารถนาลามก ลุ่มานาง

แห่งความปรารถนาลามกบ้าง เราก็คงไม่เป็นที่รักใคร่พอใจของคนอื่นเช่นกัน เมื่อรู้อย่างนี้ ฟังตกลงใจว่าเราจักไม่เป็นคนมีความปรารถนาลามก ไม่ลู่อ่านางแห่งความปรารถนาลามก (ม.ม. 12/224/194)

ข้อความในพระสูตรนี้แสดงวิธีคิดอีกแบบหนึ่ง คือการคิดเทียบเคียง หรือการคิดเปรียบเทียบ โดยคิดถึงตนเองหรือตัวเราว่าต้องการหรือชอบอะไร อย่างไร แล้วนำไปเทียบเคียงกับคนอื่น ซึ่งก็เป็นคนเหมือนกับเรา ฉะนั้น คนอื่นก็คงมีความต้องการหรือมีความชอบใจเหมือนๆ กับเราในสิ่งที่เป็นธรรมดาของมนุษย์ทั่วไป จากการศึกษาวิธีนี้จะทำให้เราเข้าใจได้ว่า สิ่งที่เราไม่ชอบให้คนอื่นทำกับเรา คนอื่นก็คงไม่ชอบให้เราทำกับเขาเหมือนกัน ฉะนั้น เราจึงไม่ควรทำสิ่งที่ไม่ดีต่อคนอื่น การคิดแบบนี้ จึงอาจเรียกได้ว่าเป็นเหตุผลลักษณะหนึ่ง คือเหตุผลเชิงอนุमान หรือเหตุผลเชิงคาดคะเน โดยการอนุमानหรือคาดคะเนจากข้อเท็จจริงคือความรู้สึกรู้สึกหรือความต้องการของตนเอง ซึ่งก็ไม่ต่างไปจากข้อเท็จจริงคือความรู้สึกรู้สึกหรือความต้องการของคนอื่นในฐานะที่เป็นคนเหมือนกัน

จึงสรุปได้ว่า ในการโต้แย้งหรือการอธิบายบางเรื่องกับบางคน พระพุทธองค์ก็ทรงใช้วิธีการที่เรียกว่า การใช้เหตุผลหรือการแสดงเหตุผล ประกอบการอธิบายอยู่บ่อยครั้ง ลักษณะของเหตุผลที่ทรงใช้นั้นมีหลากหลาย คือ บางครั้งทรงใช้เหตุผลเชิงข้อเท็จจริง บางครั้งทรงใช้เหตุผลเชิงเทียบเคียงหรือเชิงอนุमान บางครั้งทรงใช้เหตุผลเชิงตรวจสอบหรือเชิงคุณค่า เหตุผลในลักษณะต่างๆ ดังกล่าวนี้อาจสรุปลงได้เป็น 2 ลักษณะหรือ 2 อย่างสำคัญคือ เหตุผลเชิงความสอดคล้อง เหตุผลเชิงเทียบเคียงหรือเชิงอนุमान อาจรวมเรียกได้ว่า เหตุผลเชิงความสอดคล้อง ส่วนเหตุผลเชิงการตรวจสอบหรือเชิงคุณค่านั้นก็คงเรียกว่า เหตุผลเชิงคุณค่า

เหตุผลทั้ง 2 ลักษณะนี้ เหตุผลเชิงความสอดคล้อง ก็คือความสอดคล้องกันระหว่างความคิดกับข้อเท็จจริง ระหว่างความคิดกับความคิด ระหว่างความคิดกับหลักการ และที่สุดก็คือระหว่างความคิดกับความเป็นจริง (ปรมัตถสังขะ) ซึ่งอาจเรียกเพื่อเข้าใจง่าย ๆ ว่า หลักการ หรือหลักการสูงสุด เพราะฉะนั้น เหตุผลเชิงความสอดคล้องนี้ ต้องมาเป็นอันดับแรก หรือเป็นเหตุผลขั้นพื้นฐานในเรื่องทั้งปวง ส่วนเหตุผลเชิงคุณค่านั้น หมายถึงต้องมีการตรวจสอบในเชิงปฏิบัติว่าเรื่องนั้นๆ เมื่อนำไปสู่การปฏิบัติแล้วให้ผลอย่างไร มีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ สุขหรือทุกข์ เท่ากับเป็นเหตุผลขั้นที่ 2 หรือเหตุผลเสริม แต่ก็ต้องมีด้วย เพราะพระพุทธศาสนาสอนว่า ความจริงหรือสิ่งที่มีจริงนั้นมี 2 ลักษณะคือ จริงที่มีประโยชน์กับจริงที่ไม่มีประโยชน์ จริงที่ไม่มีประโยชน์นั้นพระพุทธศาสนาสอนว่าไม่ควรคิดและไม่ควรทำ เพราะไม่มีคุณค่าใดๆ ต่อชีวิต ควรคิดควรทำเฉพาะสิ่งที่จริงและมีประโยชน์เท่านั้น ฉะนั้นในการใช้เหตุผลในการพิจารณาตัดสินว่าสิ่งใดผิดหรือถูก ดีหรือไม่ดี ควรทำไม่ควรทำนั้น จึงต้องใช้เหตุผลเชิงตรวจสอบ หรือเหตุผลเชิงคุณค่า เข้ามาประกอบในการพิจารณาด้วย

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า สิ่งที่พระพุทธศาสนารับเรียกว่าเหตุผล หรือว่าการใช้เหตุผลตามนัยทางพระพุทธศาสนานั้นไม่ได้มีความหมายเพียงแค่ว่ามีหลักฐานหรือข้อมูลมาสนับสนุนหรือยืนยันสิ่งที่เราต้องการแสดงว่าจริงหรือถูกต้องเท่านั้น แต่ว่าหลักฐานหรือข้อมูลที่น่ามาสนับสนุนนั้น จะต้องสอดคล้องหรือตรงกับความจริงหรือความเป็นจริงด้วย อย่างน้อยก็ตรงกับความเป็นจริงขั้นธรรมดาๆ ที่ยอมรับกันทั่วไปที่เรียกว่า ข้อเท็จจริง ซึ่งเทียบได้กับสิ่งที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า สมมติสังขะ และอย่างสูงก็คือ ตรงกับความจริงขั้นสูงสุด ที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า ปรมัตถสังขะ

นอกจากความสอดคล้องหรือความตรงต่อความจริงหรือความเป็นจริงแล้ว พระพุทธศาสนายังสอนให้พิจารณาในแง่คุณค่าด้วย คือพิจารณาในแง่ที่ว่าสิ่งที่ว่าดีนั้นให้ผลดีจริงหรือเปล่า สิ่งที่ว่าชั่วนั้นให้ผลชั่วจริงหรือเปล่า ซึ่งประเด็นนี้จะรู้ได้ก็ต้องตรวจสอบในเชิงปฏิบัติ อันที่จริง เหตุผลเชิงคุณค่านี้ ก็รวมอยู่ในเหตุผลเชิงความสอดคล้องนั่นเอง แต่ต้องตรวจสอบลงไปอีกชั้นหนึ่ง คือตรวจสอบผลในเชิงปฏิบัติด้วย มิใช่พิจารณาในเชิงหลักการเท่านั้น ฉะนั้น จึงแยกเป็นเหตุผลอีกลักษณะหนึ่ง ที่เรียกว่าเหตุผลเชิงคุณค่า ซึ่งอาจถือว่าเป็นเหตุผลชั้นที่ 2 หรือเหตุผลเสริม แต่ก็ต้องมีด้วย ขาดไม่ได้ในทางพระพุทธศาสนา

จากที่กล่าวมานี้อาจสรุปได้ว่า การพิจารณาสิ่งใดๆ ในทางเหตุผลตามนัยทางพระพุทธศาสนานั้น ต้องใช้เหตุผล 2 ชั้นคือ เหตุผลหลัก ได้แก่ เหตุผลเชิงความสอดคล้องหรืออาจเรียกว่าเหตุผลเชิงหลักการ กับเหตุผลรองคือเหตุผลเชิงคุณค่า โดยเหตุผลทั้ง 2 ลักษณะนี้ต้องใช้ความคู่กันเสมอ สิ่งใดเมื่อพิจารณาแล้วประกอบด้วยเหตุผลทั้ง 2 ลักษณะนี้ สิ่งนั้นก็เรียกได้ว่ามีเหตุผล ซึ่งหมายความว่า เป็นสิ่งที่ถูกต้องเป็นจริง และมีคุณค่าคือมีประโยชน์ต่อชีวิต ควรเชื่อควรทำตามนัยทางพระพุทธศาสนา

เหตุผลนั้นใช้เมื่อไร ? อย่างไร ?

จากข้อความในพระสูตรต่างๆ ที่นำมากล่าวข้างต้น ซึ่งยังไม่ครอบคลุมทุกเรื่องของการใช้เหตุผลในคำสอนของพระพุทธศาสนา แต่ก็พอเป็นตัวอย่างให้พิจารณา อาจสรุปเป็นประเด็นได้ดังนี้

1. พระพุทธองค์ทรงใช้เหตุผล หรืออธิบายในเชิงแสดงเหตุผลให้ผู้ฟังหรือคู่สนทนาพิจารณา ในกรณี ที่ ทรงโต้แย้งหรือทรงชี้แจง เพื่อให้เจ้าของความคิด หรือเจ้าของปัญหาเข้าใจหรือมองเห็นความบกพร่อง ใน ความคิดของตนเองว่าเป็นอย่างไร

2. ทรงใช้เหตุผลในเรื่องที่เกี่ยวกับข้อเท็จจริง หรือเกี่ยวกับประสบการณ์ ซึ่งคู่สนทนาหรือคนทั่วไป สามารถ มีได้เหมือนกัน

3. การใช้เหตุผลของพระพุทธองค์นั้นมีทั้ง การแสดงข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ ให้คู่สนทนา พิจารณา มีทั้งนำหลักการในลัทธิหรือความเชื่อของ คู่สนทนาเองมาให้เขาพิจารณาตรวจสอบอีกครั้งหนึ่ง

4. การใช้เหตุผลของพระพุทธศาสนามีได้จำกัด อยู่เฉพาะการใช้ความคิดหรือการตรวจสอบในเชิง ความคิด เท่านั้น แต่บางเรื่องบางกรณีทรงแนะนำให้ พิจารณาหรือตรวจสอบไปถึงกระบวนการเชิงปฏิบัติ ตลอดถึง ผลที่ตามของกระบวนการหรือการปฏิบัติ นั้นด้วย

จากทั้ง 4 ประเด็นนี้ เราจะเห็นได้ว่าประเด็น แรกนั้นแสดงว่า เรื่องของเหตุผลนั้น ใช้ได้กับเรื่อง ที่เกี่ยวกับข้อเท็จจริง หรือในระดับข้อเท็จจริงเท่านั้น เหตุผลไม่อาจนำไปใช้กับเรื่องที่นอกเหนือข้อเท็จจริง หรือนอกเหนือประสบการณ์ เพราะการใช้เหตุผล ก็คือการใช้ความคิดหรือการคิด ทางพระพุทธศาสนา แสดงว่าจิตมนุษย์คิดเรื่องต่างๆ จากข้อมูลที่จิตได้รับ จากอายตนะหรือทวารทั้ง 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เท่านั้น หรือว่าคิดได้เท่าที่มีประสบการณ์ สิ่งใดที่ ตนเองไม่มีประสบการณ์ก็คิดถึงสิ่งนั้นไม่ได้ (ยกเว้น ผู้ที่มีญาณหยั่งรู้) ฉะนั้น เมื่อการใช้เหตุผล คือการใช้ ความคิดหรือการคิด จึงไม่อาจใช้เหตุผลกับสิ่งที่อยู่นอกเหนือประสบการณ์ได้ จากประเด็นที่ 2 แสดงให้เห็นว่า ข้อเท็จจริงที่พระพุทธองค์ทรงนำมาแสดง ให้คู่สนทนาพิจารณาเพื่อที่เขาจะได้เข้าใจหรือเห็น เหตุผลว่า ทำไมความคิดของเขาจึงผิดหรือถูกนั้น ต้องเป็นข้อเท็จจริงที่เขา มีประสบการณ์ หรือเขาเข้าใจ เป็นอย่างดีอยู่แล้ว หรืออาจจะเรียกว่า ต้องเป็นข้อเท็จจริงใกล้ตัว เขาจึงจะเห็นความจริงในเรื่องนั้นๆ ได้อย่างชัดเจน ฉะนั้น ข้อเท็จจริงที่นำมาแสดงแก่

คู่สนทนานั้น จึงต่างๆ กันไปตามระดับหรือประเภทของคู่สนทนา หากนำเอาข้อเท็จจริงที่ใกล้เคียงมาแสดงแก่เขา เขาก็อาจจะไม่เข้าใจ หรือมองไม่เห็นเหตุผลก็ได้

จากประเด็นที่ 3 แสดงให้เห็นว่า การใช้เหตุผลเชิงข้อเท็จจริงนั้น พระพุทธองค์ทรงใช้หลายแบบ

แบบแรก คือ ทรงเสนอข้อเท็จจริงในเรื่องนั้น ให้เจ้าของปัญหาพิจารณา เป็นเสมือนการนำเสนอข้อมูลในเรื่องนั้นเพิ่มเติมให้แก่เจ้าของปัญหา เพื่อให้เจ้าของปัญหาหรือเจ้าของความคิดนั้น จะได้มองเห็นข้อบกพร่องในความคิดของตนเองว่ามีข้อบกพร่องผิดพลาดตรงไหนอย่างไรบ้าง

แบบที่ 2 คือ ทรงนำเสนอข้อเท็จจริงหรือข้อมูลใหม่ที่คู่สนทนาอาจจะไม่ได้มองหรือมองไม่เห็นให้พิจารณาเทียบเคียง โดยการโยนเป็นคำถามกลับไปให้เขาตอบ ถ้าผู้ตอบตอบตามข้อเท็จจริงหรือตามข้อมูลนั้นๆ ผู้ตอบก็จะเห็นเองว่า ความคิดของตนผิดหรือถูก หรือว่าผิดพลาดตรงไหน วิธีนี้เท่ากับให้ผู้ตอบหรือเจ้าของปัญหาเป็นผู้ชี้ให้เห็นเองว่าความคิดของตนผิดหรือถูกอย่างไร ไม่ใช่เพราะพุทธองค์เป็นผู้ตัดสิน พระพุทธองค์เป็นเพียงผู้ชี้วิธีคิดให้เขาคิดแล้วเขาก็มองเห็นความจริงในเรื่องนั้นๆ ด้วยตัวเอง

แบบที่ 3 ทรงนำเอาหลักการหรือความคิดในเรื่องนั้นๆ โยนกลับไปให้เจ้าของความคิดนั้นๆ ทบทวนใหม่อีกครั้งหนึ่ง เท่ากับทรงชี้ประเด็นในความคิดนั้นๆ ซึ่งเจ้าของความคิดเองอาจคิดไม่ถึง หรือไม่ได้คิด กลับไปให้เขาคิดทบทวนอย่างรอบคอบอีกครั้งหนึ่ง แล้วเขาก็จะเห็นเองว่า ความคิดของตนบกพร่องหรือผิดพลาดตรงไหน

จากประเด็นที่ 4 แสดงให้เห็นว่า การใช้เหตุผลตามนัยแห่งคำสอนของพระพุทธศาสนาตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในกาลามสูตรนั้น ถ้าฟังการใช้ความคิดอย่างเดียวยังไม่เพียงพอ เพราะบางที

อาจไปติดกับดักทางความคิดของคนอื่น หรืออาจตกหลุมความคิดของตนเองก็ได้ ฉะนั้นในกาลามสูตร พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำให้การตรวจสอบทั้งในเชิงความคิด ทั้งในเชิงกระบวนการปฏิบัติ ทั้งในเชิงผลที่ตามมาจากการบวนการปฏิบัติในเรื่องนั้นๆ ให้รอบครอบครบถ้วนแล้วจึงปลงใจหรือลงสันนิษฐานว่า ถูกต้องควรเชื่อได้หรือไม่ ฉะนั้นคำว่า เหตุผล หรือการใช้เหตุผล ตามนัยทางพระพุทธศาสนาจึงมีความหมาย หรือมีลักษณะที่กว้างขวางกว่าเหตุผลตามที่เข้าใจกันทั่วไป

ฉะนั้น จึงอาจกล่าวอย่างรวบรัดได้ ณ ตรงนี้ว่า คำว่า เหตุผล หรือมีเหตุผล ดังที่กล่าวกันว่า คำสอนของพระพุทธศาสนามีเหตุผล หรือว่าพระพุทธศาสนาอย่างมีเหตุผลนั้น มิได้มีความหมายเพียงว่ามีหลักฐาน ข้อมูล ข้อเท็จจริง สนับสนุนหรือรองรับเท่านั้น แต่มีความหมายว่า พระพุทธศาสนาสอนหรือแสดงเรื่องนั้นๆ พร้อมทั้งเหตุและผลอย่างครบถ้วน คือแสดงสิ่งนั้น พร้อมทั้งเหตุหรือที่มาของสิ่งนั้น และผลที่ตามมาหรือผลที่จะพึงเกิดจากสิ่งนั้นด้วย

เหตุผลมีความเป็นไปได้ หรือมีขอบเขตเพียงไร

ตามที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าเหตุผล ก็มีความสำคัญและมีประโยชน์มากอย่างหนึ่ง ทั้งในด้านการสอนและในด้านการปฏิบัติ แต่น่าพิเคราะห์ดูว่า พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญและให้คุณค่าคือความมีประโยชน์แก่เหตุผลหรือการให้เหตุผลเพียงไร

ในด้านความรู้ พระพุทธศาสนาก็ถือว่าการคิด หรือการใช้เหตุผล ก็เป็นทางให้เกิดปัญญาหรือความรู้ทางหนึ่ง เรียกว่า จินตามยปัญญา ปัญญาหรือความรู้ที่เกิดจากการคิด และความรู้ประเภทนี้เรียกว่า ความรู้ระดับทวิญญู คือความรู้เชิงความเห็นหรือเชิงความเข้าใจ

ในด้านความคิด พระพุทธศาสนาสอนให้คิดอย่างมีเหตุผล หรือคิดอย่างรอบครอบ ที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ คิดโดยแยบคาย หรือพิจารณาอย่างแยบคาย ซึ่งเป็นทางให้เกิดความคิดความเห็นที่ถูกต้อคือสัมมาทิฐิทางหนึ่ง

ในด้านความเชื่อ พระพุทธศาสนาสอนให้เชื่ออย่างมีเหตุผล หรือเชื่อประกอบด้วยปัญญา ที่เรียกว่า อาการวดีสัทธา ศรัทธาที่ประกอบด้วยเหตุผล

ในด้านการปฏิบัติ พระพุทธศาสนาสอนให้ปฏิบัติอย่างมีโยนิโสมนสิการ คือปฏิบัติอย่างมีเหตุผล หรือปฏิบัติอย่างมีปัญญา

แต่ในขณะเดียวกัน พระพุทธองค์ก็ทรงแสดงว่า ศาสดาบางคนก็เป็นเพียงนักตรึก นักคิดเท่านั้น (ตักกิ วิมังสี) ศาสดาเช่นนั้นย่อมแสดงธรรมไปตามปฏิกิริยาของตนเอง เท่าที่ตรึกได้ คิดได้ สำหรับนักตรึก นักคิดนั้นบางทีก็คิดอย่างดี บางทีก็คิดอย่างไม่ดี จึงถูกบ้าง ผิดบ้าง (ม.ม. 13/306/303)

จากพระพุทธพจน์นี้ แสดงว่าพระพุทธศาสนาถือว่า ศาสดาประเภทนักคิดหรือนักปรัชญานั้น ล้วนคิดเอาเอง แล้วก็สั่งสอนชาวโลกไปตามที่ตนคิดได้ด้วยปฏิกิริยาของตน และสิ่งที่เขาคิดได้นั้นไม่ว่าจะคิดอย่างดีหรือคิดอย่างไม่ดี ก็ผิดบ้าง ถูกต้อง เพราะพระพุทธศาสนาถือว่าการคิดไม่ใช่การรู้ หรือกล่าวสั้น ๆ ก็คือ นักคิดไม่ใช่ผู้รู้ เมื่อโยงมาหาเรื่องเหตุผล หรือการใช้เหตุผล ก็หมายความว่า นักคิดหรือนักปรัชญานั้น ได้เพียงความเข้าใจในสิ่งที่ตนคิด แต่ยังไม่รู้หรือไม่รู้จักจริงในสิ่งที่ตนคิด ในเมื่อเป็นเพียงความคิดหรือความเข้าใจแต่ยังไม่รู้ ก็จึงเข้าใจผิดบ้าง เข้าใจถูกบ้าง

ในอีกพระสูตรหนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่าพวกนักตรึก นักคิดทั้งหลายนั้น ประกาศพรหมจรรย์ไปตามความเชื่อล้วนๆ (เกวลํ สหุตามตตเคน) (ม.ม. 13/737/669) พระพุทธพจน์นี้แสดงให้เห็นว่า

พระพุทธองค์ทรงถือว่าพวกนักคิด นักปรัชญานั้น เป็นพวกที่เชื่อหรือยึดความคิดเห็นของตนเองเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแสดงว่า ทิฐิหรือความคิดเห็นนั้นเป็นเหตุแห่งการทะเลาะวิวาทกัน คือมีความคิดเห็นต่างกันไปวิวาทกัน (ม.ม. 13/271/266)

ประมวลความจากคำสอนของพระพุทธศาสนาตามที่ได้กล่าวมาทั้งหมดนี้ จึงอาจสรุปลักษณะและความหมายของเหตุผลหรือการใช้เหตุผลตามนัยของพระพุทธศาสนาได้ว่า

1. เหตุผลหรือการใช้เหตุผล ก็คือการคิด เพื่อให้เกิดความเข้าใจในสิ่งที่ตนคิดอย่างชัดเจน ผลที่ได้จากการคิดหรือการใช้เหตุผล พระพุทธศาสนาถือว่าเป็นความรู้ระดับหนึ่งตามที่ชาวโลกเขายึดถือกัน เรียกว่า จินตามยปัญญา คือ ความรู้จากการคิด ซึ่งมีลักษณะเป็นความเห็นหรือความเข้าใจ เรียกว่า ทิฐิ หรืออาจเรียกว่า เป็นความรู้เชิงความเข้าใจ (คือสูงกว่าความรู้ระดับความจำ (สัญญา) แต่ต่ำกว่าความรู้ระดับหยั่งรู้หรือรู้จริง (ญาณ) ในทางพระพุทธศาสนา).

2. ความรู้หรือความเข้าใจที่ได้จากการใช้เหตุผลนั้น เนื่องจากเป็นความรู้ที่เกิดจากการคิดเอา (ไม่ใช่เกิดจากการปฏิบัติหรือการกระทำ ที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า ภาวนา) จึงเป็นสิ่งที่อาจถูกก็ได้ อาจผิดก็ได้ เพราะยังไม่รู้ เป็นเพียงความเข้าใจตามที่คิดได้ว่า อะไรคืออะไรเท่านั้น ฉะนั้น การใช้เหตุผลหรือการคิด จึงยังให้ความจริงในสิ่งนั้นๆ อย่างแน่นอนไม่ได้

3. เนื่องจากการใช้เหตุผลหรือการคิดให้ผลได้เพียง “ความเข้าใจ” ในสิ่งที่ตนคิดเท่านั้น (ซึ่งอาจจะเข้าใจผิด หรือเข้าใจถูกก็ได้) ฉะนั้น การใช้เหตุผลหรือการคิดจึงใช้ได้กับเรื่องราวที่เป็นข้อเท็จจริง ซึ่งเป็นสิ่งที่อยู่ในประสบการณ์ อันนำไปสู่การคิดของ

มนุษย์เท่านั้น ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า สมมติ
สัจจะ ความจริงระดับสมมติ หรือความจริงตามที่
ยอมรับหรือรับรู้กันระหว่างคนทั่วไปเท่านั้น และ
ความจริงระดับสมมตินั้น พระพุทธศาสนาถือว่ายัง
ไม่ตรงต่อความเป็นจริงหรือไม่ตรงต่อสภาวะธรรม ที่
เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ ความจริงขั้นสูงสุด หรือความ
จริงที่แท้จริง

4. เหตุผลหรือการใช้เหตุผล พระพุทธศาสนา
ถือว่า ไม่ใช่วิธีการหรือเครื่องมือที่จะให้ความรู้จริง
หรือที่จะทำให้บรรลุถึงความจริง การเข้าใจความ
จริงด้วยเหตุผล จึงเป็นเสมือนเห็นเงาหรือเห็นภาพ
ของความจริงเท่านั้น ยังไม่เห็นตัวความจริง เพราะ
พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า ความจริง (ธมโม คือ
สภาวะธรรม, ปรมัตถสัจจะ) นั้น คมภีโร ลึกซึ้ง TUTUTSU
เห็นได้ยาก ทุรานูโพธิ รู้อย่าง สนิโต สงบ ปณิโต
ประณีต อตถกาวจโร ไม่เป็นวิสัยของการคิด คือคิด
เอาไม่ได้ นิปุโณ ละเอียด ปณทิตเวทยิต บัณฑิตคือ
ผู้มีปัญญาเท่านั้นพึงรู้ได้ (ม.ม. 13/506/461)
สภาวะธรรม หรือปรมัตถสัจจะ จึงเป็นสภาวะเหนือ
เหตุผล หรือนอกเหตุผล (อตถกาวจโร)

5. พระพุทธศาสนาถือว่า การใช้เหตุผลนั้นคือ
การคิด (ตักกิ, วิมังสี) เพราะฉะนั้น บางครั้ง แม้คิด
อย่างดีแล้ว ก็อาจจะไม่จริง หรืออาจจะไม่ถูกก็ได้
หรือบางครั้ง แม้จะคิดอย่างไม่ดี ก็อาจจะจริงหรือ
อาจจะถูกก็ได้ แสดงว่า การใช้เหตุผลนั้นยังให้ความ
รู้ที่ไม่แน่นอน ให้ความรู้ได้ในขั้น “อาจจะ” เท่านั้น

ตามที่กล่าวมานี้ หมายถึงการใช้เหตุผลในความ
หมายทั่วไป หรือตามที่เข้าใจกันทั่วไป

6. ตามคำสอนของพระพุทธศาสนาได้แสดงให้เห็นว่า
พระพุทธศาสนาก็ให้ความสำคัญแก่การใช้
เหตุผลเหมือนกัน ดังมีคำที่หมายถึงการใช้เหตุผล
ปรากฏอยู่ในคำสอนของพระพุทธศาสนาหลายคำ เช่น
โยนิโสมนสิการ การณมนสิการ สนิทาน เป็นต้น

เหตุผลในพระพุทธศาสนามีลักษณะอย่างไร?

จากตัวอย่างพุทธพจน์ที่ยกมากล่าวข้างต้นอาจ
ประมวลความได้ว่า การใช้เหตุผล หรือการคิดอย่าง
มีเหตุผลตามนัยทางพระพุทธศาสนานั้น จะต้องคิด
อย่างมี “ความสอดคล้องกัน” ในเรื่อง ที่คิดนั้น 4
ลักษณะคือ

1. ความคิดแรก ต้องสอดคล้องกับความคิดหลัง
2. ความคิด ต้องสอดคล้องกับข้อเท็จจริง
3. ความคิดต้องสอดคล้องกับความจริง (สภาวะ
ธรรม ปรมัตถสัจจะ)
4. ความคิด ต้องสอดคล้องกับผลของการปฏิบัติ
(ตามความคิดนั้น)

ความสอดคล้องทั้ง 4 ลักษณะนี้อาจจะสรุปลง
ได้เป็น 2 ลักษณะสำคัญคือ ความสอดคล้องเชิง
หลักการ และความสอดคล้องเชิงคุณค่า

3 ลักษณะแรกสังเคราะห์ลงในความสอดคล้อง
เชิงหลักการ ซึ่งมีความหมายว่า ความคิดในเรื่องนั้น
มีความสอดคล้องกับความจริง นับแต่ความจริงนั้น
สมมติไปจนถึงความจริงขั้นปรมัตถ์

ส่วนลักษณะที่ 4 เรียกว่า ความสอดคล้องเชิง
คุณค่า คำว่า คุณค่า ตามนัยทางพระพุทธศาสนา
หมายถึง ดี มีประโยชน์ ให้ความสุข ยาวนาน เพราะ
พระพุทธองค์ทรงพบว่า ความจริงนั้นมี 2 อย่าง
คือ จริงบางอย่างไม่มีประโยชน์ จริงบางอย่างมี
ประโยชน์ สิ่งที่พระพุทธศาสนาสอนให้เลือกและ
ปฏิบัติก็คือเฉพาะสิ่งที่จริงและมีประโยชน์เท่านั้น
ฉะนั้น การใช้เหตุผลหรือการคิดอย่างมีเหตุผล
เพื่อจะเลือกหรือตัดสินสิ่งใดสิ่งนั้น จึงต้องมีความ
สอดคล้องเชิงคุณค่าด้วย

สรุปได้ว่า การใช้เหตุผลหรือการคิดอย่างมี
เหตุผล ตามนัยทางพระพุทธศาสนานั้นจะต้อง
ประกอบด้วยความสอดคล้อง 2 ลักษณะคือ ความ
สอดคล้องเชิงหลักการและความสอดคล้องเชิงคุณค่า

สรุป

ประมวลความตามที่กล่าวมาทั้งหมดได้ว่า พระพุทธศาสนาถือว่าเหตุผล หรือการใช้เหตุผลก็คือการคิดไปตามประสบการณ์เท่าที่แต่ละคนได้เคยประสบมาในชีวิตของตน การใช้เหตุผลหรือการคิดอย่างมีเหตุผลเพื่อหาความรู้หรือทำความเข้าใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ก็คือกระบวนการของการนำเอาข้อมูลจากประสบการณ์ของตนเองเท่าที่เคยมีในเรื่องนั้นๆ มาเชื่อมโยงกันแล้วก็ถอดความหรือตีความออกมาเป็นความรู้ หรือความเข้าใจในเรื่องนั้นๆ เพราะฉะนั้นเหตุผลจึงใช้ได้หรือประยุกต์ได้กับเรื่องที่เป็นข้อเท็จจริงหรือเกี่ยวกับข้อเท็จจริง ที่มนุษย์เคยมีประสบการณ์หรือรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสเท่านั้น สิ่งทีนอกเหนือประสบการณ์ของตน มนุษย์จึงไม่อาจจะใช้เหตุผลเพื่อที่จะรู้หรือเข้าใจความจริงนั้นได้ ดังที่พระพุทธศาสนาเรียกว่า อกตกาจโร คือความจริง (ปรมัตถสัจจะ) มีวิสัยของการคิดหรือว่าความจริงเป็นที่คิดเอาไม่ได้

เพราะฉะนั้น เหตุผลหรือการคิดอย่างมีเหตุผลตามนัยทางพระพุทธศาสนา จึงต้องเป็นการคิดที่สอดคล้องกับข้อเท็จจริง ซึ่งทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า ความจริงขั้นสมมติ (สมมติสัจจะ) หรือถ้าเป็นเรื่องราวที่ละเอียดกว่าข้อเท็จจริงธรรมดา (คือเรื่องราวเกี่ยวกับวัตถุ) ก็จะต้องเป็นการคิดที่สอดคล้องกับหลักการหรือความเป็นจริง (ปรมัตถสัจจะ) จึงจะเรียกว่าเป็นการคิดที่มีเหตุผล หรือเป็นเรื่องที่มีเหตุผล ซึ่งเหตุผลลักษณะนี้เรียกว่าเหตุผลเชิงความสอดคล้อง คือความสอดคล้องเชิงหลักการ ถือว่าเป็นเหตุผลหลักหรือเหตุผลขั้นพื้นฐานในทุกเรื่อง

แต่พระพุทธศาสนาถือว่า เพียงเหตุผลคือความสอดคล้องเชิงหลักการเท่านั้นยังไม่เพียงพอ ต้องมีเหตุผลคือความสอดคล้องเชิงคุณค่ามาประกอบด้วย จึงจะถือว่ามีความเหตุผลครบถ้วนที่ควรเชื่อถือหรือควรปฏิบัติได้ นั่นคือต้องมีการตรวจสอบถึงที่มาที่ไป หรือ

เหตุและผลของสิ่งนั้นหรือเรื่องนั้นอย่างรอบครอบครบถ้วนด้วย จนประจักษ์ชัดว่า สิ่งนั้นหรือเรื่องนั้นมีเหตุหรือที่มาอย่างไร มีผลในเชิงปฏิบัติอย่างไร จึงจะได้ชื่อว่า มีความเหตุผลครบถ้วนในเรื่องนั้นๆ พระพุทธศาสนาถือว่า เหตุผลทั้ง 2 ลักษณะนี้ จะต้องประกอบกันหรือไปด้วยกันเสมอ จึงจะเรียกว่าสิ่งนั้นมีเหตุผลควรที่จะเชื่อหรือปฏิบัติ

ตามนัยทางพระพุทธศาสนาดังกล่าวมาจึงเห็นได้ว่า เหตุผล หรือการใช้เหตุผลนั้น มีคุณค่าในระดับช่วยให้เข้าใจเรื่องนั้นๆ ได้อย่างถูกต้อง ถ้าจะเรียกว่าเป็นความรู้ ก็เป็นความรู้ขั้นความเข้าใจหรือความรู้เชิงระดับทฤษฎี ซึ่งยังไม่ทำให้รู้จริง หรือบรรลุถึงความจริง เป็นความรู้ในระดับที่เปรียบเสมือนช่วยให้เห็นเงาของความจริง หรือเห็นแผนที่ที่จะช่วยนำไปสู่พื้นที่จริงเท่านั้น การรู้หรือการถึงพื้นที่จริงนั้นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ภิกษุพึงพยากรณ์พระอรหัตต์ (คือบอกเรื่องพระอรหัตต์) เว้นจากการฟังตามๆ กันมา เว้นจากการตรึกเอาตามอาการ เว้นจากความพอใจว่าตรงกันความเห็นชอบของตน (ส.สพ. 18/239/173) หมายความว่า ภิกษุผู้บรรลุพระอรหัตต์แล้วนั้น มิได้กล่าวถึงพระอรหัตต์ (ซึ่งเป็นปรมัตถสัจจะ) ไปตามความเชื่อ หรือตามที่ฟังมาจากใครๆ แม้กระทั่งตามที่ตนตรึกตรองนึกคิดเอา (แต่ว่ากล่าวถึงพระอรหัตต์ตามที่ตนได้รู้หรือได้ถึง)

ฉะนั้น ตามนัยทางพระพุทธศาสนา เหตุผลหรือการใช้เหตุผลที่ถูกต้องมีคุณค่าคือช่วยให้มีความคิดความเข้าใจที่ถูกต้องที่เรียกว่า สัมมาทฤษฎี และเป็นฐานของศรัทธา ที่เรียกว่า อาการวตีสัทธา คือเชื่ออย่างมีเหตุผล ซึ่งจะเป็นอจลสัทธา คือศรัทธาที่ไม่คลอนแคลน หากหยุดอยู่เพียงศรัทธาคือความเชื่อเท่านั้น ก็เป็นเสมือนขึ้นชมอยู่กับแผนที่ที่สวยงามหรือเพลินอยู่กับการชมภาพของดอกไม้เท่านั้น

เอกสารอ้างอิง

- ม.ม. 13/616/560
- ม.ม. 13/666-8/615
- ม.ม. 13/622/565
- ม.ม. 13/617/560
- ม.ม. 13/623-624/567
- อง.ตีก. 20/505/241
- ม.ม. 13/69-70/61
- ม.ม. 12/396-398/425
- ส.สพ. 18/603-606/387
- ม.ม. 13/306/303
- ม.ม. 13/271/266
- ม.ม. 13/737/669
- ม.ม. 13/506/461
- ส.สพ. 18/239/173